

Ludassy Mária

MAGÁNHANGZÓK ÉS MATEMATIKA

Rousseau és Condorcet történelemfilozófiája nyelvelméletük tükrében

„A beszéd különbözteti meg az embert az állattól, a nyelv különbözteti meg a nemzeteket egymástól: csak azután tudjuk meg egy emberről, hogy hová való, ha már hallottuk beszélni. A megszakás és a szükség kényszeríti ki, hogy minden ember megtanulja szülőföldje nyelvét, de mi az oka annak, hogy egy meghatározott nyelv a hazája nyelve s nem valamely más? Igen kemény okoskodás szükséges ahhoz, hogy megtudjuk: mely ok köti a nyelvet egy bizonyos helyhez, s ennek az oknak meg kell előznie magát a szokást és a morált (moeurs) is: mivel a beszéd, az első társadalmi intézmény csak természeti okokra vezethető vissza” – kezdi Rousseau A NYELVEK EREDETÉRŐL írt esszéjét (ESSAI SUR L’ORIGINE DES LANGUES),* melyet a francia zenéről szóló, hatalmas botrányt kavarázó írása után, az ENCIKLOPÉDIA első öt kötetének a Rameau-ellenes zene címszavai megírása idején, Az EMBEREK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL írandó értekezés végső változatának kidolgozása közben fogalmazott meg. Az alcím jelzi az opera buffa-vita fő témáját: „où il est parlé de la mélodie et de l’imitation musicale”, azaz „ahol szó lesz a melódiáról és a zenei utánzásról”, pontosabban a zene (id est vokális zene) számára megfelelő és arra alkalmatlan nyelvekről. Az előbbi evidenten az olasz (és a görög, török) lágy hangzású nyelve, míg a második a francia, Lully és Rameau „recsegő” operáinak nyelve, illetve általában Észak rideg, az érzelmek kifejezésére képtelen mássalhangzó-torlódásainak nyelve.

Amíg a francia és az olasz operaháborúban a barikád egyazon oldalán állt Rousseau és Diderot, azaz Jean-Jacques maga mögött tudhatta az enciklopédisták képviselte „felvilágosult közvéleményt”, addig Észak és Dél általa nyitott frontvonalán a másik oldalra került: szembe a Montesquieu óta kötelező „germán szabadság” modelljével, a szabadságot a központi hatalom minimalizálásával azonosító, a parlamentáris demokrácia alapjait a frank katonai demokráciára visszavezető „liberális” állásponttal, elbarikádozván magát a közvetlen demokráciát egyelőre csupán a magánhangzók dominálta nyelvek direkt érzelmmegnyilvánulásai fenségét hirdető nyelvfilozófiai fejtegetések mögé. Hogy a vokálisok miként váltak Rousseau küldetésstudatának első invokációjává, azt szeretném tanulmányom első részében bemutatni. A második rész az enciklopédisták Jean-Jacques szerint rideg racionalizmusának nyelvelméleti *ad absurdum*-át, Condorcet-nak a természetes nyelvek ellenében kidolgozott matematikai-logikai kalkulus-ideálját ismerteti, mely egyszerre hivatott biztosítani a tudományok apodiktikus bizonyosságát és a tudományos közösségek nemzetek fölötti univerzalizmusát.

Azt, hogy A NYELVEK EREDETE nem is oly mellékes terméke Az EGYENLŐTLENSÉG EREDETE előmunkálatainak, ékesen bizonyítja az antropológiai előfeltevések közössége. Az önellátó, önmagában teljes természeti ember képe, akit csak megront a gondolkodás – és ennek kifejezéseképp a tagolt beszéd –, az önszeretet igen, de az önzést (a mások-

* Az ESSAI SUR L’ORIGINE DES LANGUES idézve Jean-Jacques Rousseau: OEUVRES COMPLÈTES V. kötetéből (Gallimard, 1995). Sajtó alá rendezte Jean Starobinski.

kal való összevetést) nem ismerő premorális lény, akiben a társiatlanságnak sohasem jelzője a társiaság – e lény nemigen találta fel a beszédet, mivel nem volt rá szüksége. Nem volt mondanivalója embertársa számára, mivel szükségleteit nélküle is ki tudta elégíteni (beleértve a szexuális szükségletet is: Az EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉ-ben az aktus után azonnal lelépő természeti ember képe jól mutatja, mit tekintett Jean-Jacques „természetes”-nek e viszonylatban). Ha éppen felismerte, hogy hozzá hasonló lényvel van dolga, gesztusnyelven fejezte ki örömét vagy félelmét – s a szavak nélküli jelbeszéd Rousseau fordított teleológiájú történelemfilozófiájában oly magaslati kiindulópont, melyről csak lefelé haladhatunk (legalábbis a kifejezőség, az érzelmi töltet, az erőteljesség paraméterein alapján) az artikulált beszéd kialakulásához vezető úton. „Az a legenygikusabb nyelv, melyben a jel mindent el tud mondani, mielőtt megszólalnának.” (376. o.) Am amint meg tud szólalni, ámítani is képes az ember: Efraim meggyalázott-meggyilkolt felesége feldarabolt tetemével minden szónál ékesebben mondta el a kimondhatatlant, de aki elbeszéli az erőszakot – Phaedrától Putifárnéig –, az hazudhat is. És az emberi hangnak kiszolgáltatott emberi szív könnyen félrevezethető: gesztusainkon Rousseau szerint rögvést meglátszik a hamisság, szavainkon nem. Ezért nem triviális feladat a hamis és igaz próféták megkülönböztetése szavaik alapján (bár, ha jól emlékszem, ez a csodákkal is így volt a fáraó udvarában). Épp az *être* és a *paraître*, a valaminek lenni és valaminek látszani különbsége – Az EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉ-ről szóló értekezés egyik kulcskategóriája – hozza létre az ember mozgásterét, mely persze morálisan kárhozatos következményekkel bír: nemcsak képesek vagyunk másnak látszani, mint amik valójában vagyunk, arra is képességünk vagyunk, hogy teljesen elfeledjük, hogy „mik vagyunk”, szavaink nem „elfedik gondolatainkat”, ahogy Talleyrand vélte, hanem helyettesítik. Az ember tökéletesedési képességének – amelynek jelzője Jean-Jacques-nál a „funeste”, gyászos – a gondolkodás és a tetet öltött gondolat, a nyelv a két fő hajtómotorja. Az állatok is kommunikálnak (NB.: Rousseau ezt a kifejezést használja!), de „beszédük” rögzített, változatlan, nem fejlődő-flexibilis alkotás, hanem természeti adomány. „A konvenció alkotta nyelv egyedül az ember sajátja. Íme, amiért az ember képes a fejlődésre – mind a jó, mind a rossz terén – s amiért az állatok nem képesek fejlődni.” (379. o.)

A fejlődés „jó” pólusán Rousseau-nál a szenvedélyek, a másik embert a vágy érdek nélküli tárgyának tekintő emóciók állnak, míg a negatív oldalt a szükség(let), az embertársainkra fizikai vágykielégítésünk pusztá eszközeként tekintő materiális motívum képviseli. Ennek megfelelően az első nyelvek érzetszavakból álltak, az emóciók és nem az elvárások sugallták. „Ezen nyelvekben semmi módszeres és gondolati elem nem volt, élők és figuratívok voltak. A filozófusok azt akarják elhítenni velünk, hogy az első emberek nyelve a mértantudósok nyelve volt, ám láthatjuk, hogy a költők nyelve volt az eredeti nyelv.” (380. o.) Az ember érző lény volt, mielőtt gondolkodó állattá vált volna. „Nem azzal kezdtük, hogy gondolkodtunk, hanem azzal, hogy éreztünk. Azt állítják, hogy az ember azért találta fel a beszédet, hogy kifejezze szükségleteit” – ám Rousseau szerint a szükségletek nem összehozzák, hanem szétválasztják, szembeállítják az embereket. A korlátos természeti javakból mindnyájunknak ugyanarra van (volna) szükségünk, ezért a szükségletexpanzióra alapozott antropológiából csupán a hobbesi „*bellum omnium contra omnes*” képlete hozható ki, míg Rousseau emotív emberképe az embertársra érzelmi kiteljesedése öncéljaként tekintő lényként kíván kommunikálni, *odi et amo* érzelemmegnyilvánulás eszközeként nyelvet alkotni és alkalmazni. „Nem az éhség és a szomjúság, hanem a szeretet és a gyűlölet, a szájalom és a harag váltotta ki az első hangokat. A gyümölcs nem felel a kezünk-

kel, megehetjük anélkül, hogy beszélniünk kellene hozzá, csendben üldözzük a vadászszákmányt, melyet el akarunk ejteni, de hogy meghassunk egy ifjú szívet, hogy visszaverjünk egy agresszort, a természet hangokat, kiáltásokat, panaszszavakat diktál nekünk: íme a legelső szavak eredete, s íme, amiért az első nyelvek énekszerűek voltak és szenvedélyesek, s nem szárazak, szimplák és metodikusak.” (381. o.)

Mivel az első nyelvek érzetszavakból (Rousseau terminológiájában: trópusokból) álltak, kifejezéseik (és nem kijelentéseik) nem lehettek igazak vagy hamisak – legalábbis nem a tárgyi világnak való megfelelés értelmében. Ha felkiáltok, hogy „Jaj nekem!”, akkor csak én tudhatom, hogy jaj-e nekem, jajszavamat nem lehet verifikálni, pláne nem falszifikálni. Rousseau példája a figuratív ősnyelvre a mítoszok és mesék narratívája: az ősember tényleg óriást látott, midőn óriásokról beszélt – neki nagyon nagy-nak tűnt az a másik, s azt, hogy ő milyennek látta, nem lehet centivel mérni. A költői képekkel kapcsolatban sem ildomos feltenni a kérdést, hogy szerelmének tényleg hattýúból van-é a keble.

Az érzetszavak inkább érzethangok: az artikulált szóképzés későbbi fejlemény, a reflexió és nem az emóció terméke. A fájdalom és az öröm természetes hangjai magánhangzók: a mássalhangzók megszületését mesterséges szükséglet, a másik emberrel való kommunikációt megkönnyítő technikai könnyebbség keresése kreálta. *„Mivel a természetes hangok artikulátlanok, maguk a szavak is kevésbé artikuláltak. Néhány mássalhangzó a magánhangzók közti hiátus kitöltésére elegendő volt ahhoz, hogy megkönnyítse a kiejtést.” (383. o.)* A legősibb szavaink figuratívak vagy hangutánzóak, nem ismerik az általánosítás absztrakcióit: szituációfüggő szinonimák és nem elvont egyetemességek adják a bázis szóképletet (vö. 383. o.). – Rousseau lényegében azt írja le, amit nyelvtörténeti és etnográfiai kézikönyvekből mi is ismerünk: az eszkimóknak van szavuk a jégtáblán ülő fókára, az úszó fókára, a jegesmedve által felfalt fókára, de „a” fókára nincs. Az általános nyelvtani szabályok kialakulása a természetes nyelv „denaturalizációjának” a tünete; az eredeti nyelv *„rengeteg szabálytalanságot, rendhagyó esetet tartalmazott, nem ismerte a nyelvtani szabályokat, az idők és számok egyeztetését, az analógiát és a harmóniát, nem érvelt, hanem kijelentett, nem meggyőzött, hanem magával ragadott, nem okoskodott, hanem ábrázolt”*. Mai példa a keleti nyelvek – kiváltképp a kínai – képes beszéde szemben a modern európai nyelvek racionális rigiditásával, fád fogalmiságával (uo).

A nyugati nyelvfejlődés elidegenedésfokozó folyamatát az írásbeliség kialakulása te-
tőzi be. *„Bárki tanulmányozza a nyelv fejlődését, látni fogja, hogy minél monotonabbá válik a hangzás, annál több mássalhangzót használnak, minél több a nyelvtani szabály, annál kimódoltabb az artikuláció; minél kiterjedtebbek a szükségletek, annál áttekinthetlenebbek az ügyletek, s minél elterjedtebb a felvilágosodás, annál inkább megváltozik a nyelv jellege: a nyelv helyes lesz, megszűnik szenvedélyesnek lenni, az érzelmeket eszmék váltják fel, többé nem a szívhez szól, hanem az értelemhez beszél”* – s ez a történelmi pillanat az írásbeliség megjelenésé-
(384. o.) Az allegorikus képrás még nem öli meg egészen az eredeti nyelv emotív impulzivitását (az egyiptomi hieroglifák megfejtésére történelmi félrefejlődése miatt Rousseau szerint immár képtelen az európai ember), a szóképekre való átmenet már szükségképpen szegényíti a nyelv eredeti érzelemgazdagságát, de még mindig érzékeltetni képes valamit az emotív őserőből. A betűírás a kereskedőnépek találmánya, az érdekek vezérelte világ, a kalkulatív racionalitás leképezése. *„A harmadik szakasz a beszélt hang dekompozíciója bizonyos számú elemi hangra, melyek segítségével az összes szótagot és valamennyi szót meg tudjuk formálni. Az írás eme módja, mely a mienk is, a kereskedőnépek agyszüleménye, akik beutazzán a világot, több nyelven kényszerültek beszélni, ezért olyan jeleket vol-*

tak kénytelenek kitalálni, melyek minden nyelvre alkalmazhatók. Ez többé nem a beszéd hangfestése, hanem annak analízise.” (385. o.)

Rousseau értékrendszerének ismeretében nem meglepő, hogy a pénzt és a beszédet aprópénzre váltó betűírást feltaláló föníciaiak történelemteológiája negatív, a manicheus módon felfogott „rossz” oldalán állnak, megrontván a hőseposzok görögségét is a kereskedőnépek hazaszeretetet nem, csak a haszonmaximalizálás elvét ismerő mentalitásával, a kultúrák kárhuzatos keveredését hozó kozmopolita szellemiségével, mely mindezek mellé a költői nyelv dallamosságát az írott nyelv szabálykövető szegénységére cserélte. *„Az írás, kiváltképp a betűírás épp azt rögzíti a nyelvben, ami megrontja azt: nem a szavakat változtatja meg, hanem a nyelv szellemiségét, a pontosságot teszi a kifejezőképesség helyébe. Az érzelmeinket fejezzük ki, midőn beszélünk, a gondolatainkat akkor, mikor írunk.” (388. o.)* A kijelentésnek mindig helyi értéke van: gesztus, hangsúly, mimika kíséri, mely hitelesítheti vagy hitelteleníti. Az írás áthidalhatatlanná teszi a lélektől lélekig megteendő utat: csak az általánosan elfogadott értelemben használhatjuk a szavakat, minden *couleur locale* kizárt. Ma már a szónokok is csak felolvasnak: a halott betűt téve az élőbeszéd helyébe a közösség, a közélet utolsó menedékhelyéről is számúzik a szenvedélyes szókimondást, marad *„az enervált írott szöveg”*. (388. o.)

Hogy haladás/hanyatlás paradoxonát alátámassza, Rousseau-nak a föníciai találmány kapcsán egy igen merész hipotézist is fel kell állítania: Homérosz – kiváltképp az Iliász – nyelvezete még nem az enervált, heroikus erények kifejtésére – és éneklő elbeszélésre – alkalmatlan, alfabetikus írásban rögzített nyelv. Tehát a *„Vájon valószínű-e, hogy Homérosz tudott írni?”* kérdésére az Esszé VI. fejezetében a sugalmazott válasz persze a *„nem”*, miként a JAVÍTOTT-E AZ ERKÖLCSÖKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK HALADÁSA? című értekezése is. *„Ha az Iliász írott mű lett volna, nem lett volna énekelhető, a rapszodoszok nem tudták volna ilyen ismertté, elterjedté tenni.” (389. o.)* A görög kultúra írásbeliség előtti jellegét leginkább a dialektusok sokfélesége igazolja: a francia példa alapján Rousseau joggal véli úgy, hogy a *„patois”* felszámolásáért legtöbbet a központi adminisztráció írott nyelve tesz. *„A különböző dialektusokat csak az írás közelíti, közvetíti, mely észrevétlenül mindet egyazon kaptafára húzza. Minél inkább írástudó egy nemzet, annál inkább eltűnnek a nyelvjárásbeli különbségei, végül már csak az argó marad, a nép legkevésbé olvasás- és egyáltalán nem írástudó részének dialektusa.”* Homérosz dalban elbeszélte hőskölteménye után a görög költők áttértek az írásbeliségre: akármilyen kiváló volt is költészetük, az többé nem lehetett a népi kultúra élő része, mint a számtalan szövegvariánsban énekelt homéroszi szöveg.

Am még a poszthoméroszi költészet is a tiszta prozódia és világos hangsúly nyelvezetén szólalt meg: a modern európai nyelvek, mindenekelőtt a francia, erre alkalmatlanok. Ennek bizonyítéka, hogy ugyanahhoz a szöveghez több zenei dallam is alkalmazható, ami Rousseau szerint ugyanazt jelenti, hogy egyetlen zenei hangzás sem felleltethető meg neki: *„Minden olyan nyelv, melyben ugyanahhoz a beszédhez több zenei hangzást is tehetünk, egyáltalán nem rendelkezik zenei hangsúllyal. Ha a hangsúly meghatározott volna, a neki megfelelő zenei hangzás is az lenne... Amint az ének önkényes, a zenei hangsúly semmit sem számít.”* Rousseau szerint minden modern európai nyelvvel ez a helyzet: *„még az olasz nyelv sem zeneibb, mint a francia. A különbség csak az, hogy az olasz képes odaadni magát a zenének, míg a francia nem”*. (392. o.) Persze az absztrakt gondolkodás kifejezési képességével fordított a helyzet: ahogy a Homérosz utáni írásbeli kultúra kitermelte a filozófiát, a botfülű francia a racionalista filozófia szülője, a *clare et distincte* fogalmak ideáljáé, mely megöl minden megmaradt muzikalitást. *„Mindez azt az elvet*

igazolja, hogy természetes fejlődés következtében az írott nyelvek teljesen megváltoztatják eredeti jellegüket, elvesztik erőteljségüket, miközben elnyerik a világos kifejezés képességét, s minél inkább tökéletesítik nyelvtani szabályaikat és logikai pontosságukat, annál gyorsabban haladnak azon az úton, mely hideg és monoton nyelvvé teszi őket, s már csak akadémiákat kell alapítani, hogy népet is találjunk, amely ilyen nyelven beszél.” (392. o.)

Az akadémiai nyelv ideáltípusa az algebra, mely csak logikus sorrendbe állított jelekből, kizárólag mássalhangzókból áll, és amelyet élő ember nem beszél – ezzel az elmentmondásosság lehetősége eleve kiküszöböltetik. Condorcet szerint is a matematika nyelvének univerzalitása tetőzi be a nyelv feletti racionális kontrollt, az egyéni eltévelyedéseket, a nemzeti elfogultságokat és a vallási előítéleteket nyelvi képtelenségként kimutató felvilágosítás folyamatát. Rousseau hasonlóképpen végpontnak látja a „főlősleges magánhangzókat” elimináló „hideg”, kivételeket nem ismerő matematikai-logikai nyelv, a csak írásbeliségben élő, senki által nem beszélt jel-nyelv kialakulását, ám kevésbé vonzó perspektívának. Menedékként marad a Montesquieu-tól megörökölt „milieu”-elmélet, az éghajlat determináló szerepe: meglehet, Európa rideg tájain megfagytak az érzelemdús és dallamos magánhangzók, ám a mesés Kelet és a meleg Dél megőrizte az írásbeliség előtti nyelvek zeneiségét, s talán épp az európai fejlődés fősodrából való kimaradásuk lehetőséget ad arra, hogy fennmaradnak énekelhető nyelvek s zenék, melyekben nem a hideg harmónia, hanem a meleg melódia a meghatározó. „Amikor az embereket tanulmányozzuk, közvetlen közelünkben kell vizsgáldni, ám amikor az embert tanulmányozzuk, messzire kell emelnünk tekintetünket” – így Rousseau ÉSZAK DÉL ELLEN címmel illethető fejtegetéseinek bevezetőjében (ez a mondat különben Lévi-Strauss kedvence volt – 394. o.). Az emberiség bölcsője a trópusokon található, ma is ott él az emberiség kétharmada, melyről az európai történészek tudomást sem vesznek, midőn a maguk Európa-centrikus narratíváját előadják, ezért képtelenek „a déli és az északi nyelvek közötti általános különbséget és eltérő jellegzetességet felfogni” (uo). Csak a túlszaporodás készítette az embert arra, hogy elhagyja a mediterrán paradicsomot, ahol ismeretlen volt a tél fogalma, és meghódítsa a jeges-fagyos, terméketlen északi tájakat. Közben kifogyott belőle a dal is.

Rousseau historizált antropológiájának igazi nívója a teljes szakítás a természetjogi tradícióval – lett légyen az Leo Strauss tipológiája szerinti „klasszikus-sztoikus-keresztény” vagy „modern” – az individuális jogok primátusát hangsúlyozó. A jusznaturalista felfogás lényege az egyes ember és az emberiség közti közvetlen kapcsolat tételezése, az individuális erkölcsi normák és az egyetemes etikai szabályok elvi egységének bázisán. Rousseau MÁSODIK ÉRTEKEZÉS-ének, valamint AZ EMBERI NEM EGYETEMES TÁRSADALMÁRÓL írt töredékének alaptétele az emberrel mint emberrel természetből fogva adott moralitás meglétének – s ezzel együtt az egyes embernek az emberi nemmel való inherens kapcsolatának – a tagadása. „Az első időkben a föld felszínén elszórtan élő ember nem ismert más társadalmat, mint a családot, más törvényt, mint a természet törvényeit, más nyelvet, mint a gesztusét s néhány artikulálatlan hangét... Nem kötötte össze őket az egyetemes testvériség semmifajta eszméje, s nem ismertek más bírót, mint az erőszakot, s minden ember elenségének tekintette a többi embert.” (395. o.) Csak azért nem a hobbesi „mindenki harca mindenki ellen” állapotával állunk szemben, mert Rousseau-nál az ember természetből fogva nem törekszik szükségletei végtelen expanziójára, így még a viszonylag szűkössé természeti források sem vezetnek véres konkurenciaküzdelmekhez (ez csak a történelmi társadalmak emberének sajátja Rousseau szerint). S egyelőre a meleg mediterrán vidéken vagyunk (IX. fejt., A MEDITERRÁNEUM NYELVEINEK KIALAKULÁSA), ahol a természet

sem olyan szűkmarkú, hogy mindenért mindig harcolni kéne. Az első emberek inkább kerültek egymást – ezzel a konfliktust és a kommunikációkényszert is.

Nemcsak a rossz, az ártó szándék volt korlátos: A NYELVEK EREDETE talán még AZ EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉ-nél is radikálisabb az emberi természet történetesítése terén. A „*pit-tié*”, a természetes szájalomérzet a MÁSODIK ÉRTEKEZÉS-ben tényleg természeti, pre- vagy protomorális adottság, míg A NYELVEK EREDETE felfogásában feltételezi a csak történelmileg kifejlődött gondolkodás képességének meglétét: „*A társadalmi érzelmek csupán a felvilágosodással fejlődnek ki bennünk. A szájalomérzet, bár természetes az emberi szívt számára, mindörökké inaktív maradt volna, ha nincs képzelőerő, mely életre kelti. Miként mozgathat meg minket a szájalomérzet? Akképp, hogy önmagunkat kiragad önmagunkból, azonosítván minket a szenvedővel... Az, aki sohasem gondolkodott, nem lehet sem nagylelkű, sem igazságos, sem együtt érző – de gonosz és bosszúálló sem lehet. Az, aki semmit sem képzel, csak önmagát érzékeli: egyedül van az emberi nem közepette.*” (396. o.) Szigorúan véve épp ez az ember természeti állapota: a preracionális és preszociális, azaz ember előtti lét. „Emberként” magamagát sem azonosította a vadember, aki számára értelmetlen az „embertárs” eszméje: „*Volt fogalma az apáról, a fiúról, egy testvérről, de nem az emberről.*” Az idegen és a (potenciális) ellenség egyazon eszme számára, legyen az vadállat vagy a másik ember. „*Legszűkebb családját leszámítva az egész világegyetem semmit sem jelentett számára.*” (Uo.)

Az ember számára tehát a természetes – a legősibb – attitűd a közvetlen kapcsolatok érzelmetli, önfeláldozó ápolása-védelme és minden más megvetendőként vagy megsemmisítendőként való kezelése: „*Innen a látszólagos ellentmondás a nemzetségek atyjainak viselkedésében: annyi természetes érzület és oly sok kegyetlenség, oly vad erkölcsök és oly igen gyengéd szívek, oly nagy szeretet a család iránt és mily mérhetetlen megvetés a faj irányában.*” Az ember természetszerűen vonzódik véreihez, és viszolyg az idegentől – s „*az ember általában*” ellenséges-idegen (vagy semmitmondó) számára. Rousseau szemében ez az emotív állapot jelenti az ember normális gyermekkorát: „*A barbárság eme korszaka volt az igazi aranykor: nem azért, mert az emberek egyesültek, hanem mert elszigetelten éltek.*” (Uo.) Amikor élete vége felé Kelet- és Dél-Európa elnyomott nemzeteinek (a lengyeleknek és a korzikaiaknak) készit alkotmányt, ehhez a „*természeti*” normához tér vissza: az elzárkózás, az elszigeteltség identitásórzó politikája, szemben „*a kozmopolita filozófusok*” éthoszával, akik „*szeretik a tatárokat, hogy szomszédjukat szabadon gyűlölhessék*”.

A barbár-nomád pásztornépek számára a nyelvi (és életformabéli) közösség – s ezzel az általuk felfogott emberi közösség – határa a nagycsalád volt. Földhöz nem kötődött: a földművelés bomlasztotta fel a családi kötöttségeket (l. Káin története), kötötte röghöz az embert, és alakította ki az emberiség fogalmát. „*Az első kenyér, amít az ember elfogyasztott, az emberi nemet egységbe forrasztó áldozás (communion) volt.*” (398. o.) A földműveseknek már szükségük volt egymásra (a magányos pásztor legföljebb a nyájával kommunikált) – tehát szükségessé vált e szükségletek szavakkal való kifejezése is. A földtulajdon törvényi szabályozást kíván, ami már az írásjelek feltalálását feltételezi. Ez az igazi bűnbeesés Rousseau szemében: „*A mezőgazdaság születése minden mesteresség születésével kapcsolatos: ez vezet a tulajdon, a kormányzat, a törvények létrejöttéhez, fokozatosan megszületik minden bűn és minden nyomorúság, mely fajunk esetében elválaszthatatlan a jó és rossz tudásától.*” (400. o.) A letelepedett-földművelő népek „*az éghajlat és a föld természetének hatására*” nyelvhasználatukat is rögzítik: „*ugyanezen okokkal kell magyaráznunk a nyelvek különbözőségét és ellentétes karakterüket*”. A meleg éghajlaton a víz az élet forrása: a kútnál találkoznak a különböző törzsbéli ifjak és leányok (erre is szép bibliai történetek adódnak), az előbbieket a vízelosztás szabályaiban állapodnak meg, az utóbbi-

ak a szívek cseréjében. „*Ilyen volt a társadalmak és a nyelvek eredete a meleg égővi országokban.*” (405. o.) Itt az érzelmi kötelékek az elsődlegesek: szerelmek szövődnek és nem politikai szövetségek. „*Családok voltak, de egyáltalán nem voltak nemzetek: házi nyelvek voltak, de nem voltak népnelvek.*” (406. o.) „*Szeress!*” – volt ezen az égővön a kommunikáció első szava. „*Az első nyelvek az öröm és nem a szükség szavaiból születtek*”, hangsúlyuk csábításra szolgált és lágy érzelmek kifejezésére, míg a zord Északon a szomorú szükségletek diktálták a kommunikációkényszert. „*A meleg égővön, ahol a természet bőkezű, a szükségleteket a szenvedélyek szülik, a hideg országokban a természet fukar kezekkel mér, a szenvedélyeket a szükséglet szüli, s a nyelveket is a szükség hozza létre, s e nyelveken, a szükség szomorú leányain, igencsak érződik durva eredetük.*” (407. o.)

Észak emberét magát is durvára faragta a zord idő: lágy, mediterrán alkattal nemigen lehetne túlélni a telet. Robusztus alkathoz durva szervek tartoznak: kemény arcvonásokhoz keményen metszett ajkak. Ezek nem fognak lágyabb éneket dallani nekünk: „*hangjuk erőteljes és karcos*” (407. o., X. fejj., ÉSZAK NYELVEINEK KIALAKULÁSA). Itt a kölcsönös szükséglet egyesítette az embereket, s jobban, mint Délen az édes érzelem: „*a társadalom csupán az ipar bázisán jöhetett létre, s az állandó veszély elhárítására létrejött szövetség nem elégedhet meg a gesztusnyelv használatával, észak népeinek első szava nem az, hogy szeress!, hanem az, hogy segíts!*” (*aimez-moi! – aidez-moi!* – franciául a lágy „m” és a durva „d” különbsége hangsúlyozottabb). Itt nem érezni, hanem érteni kell: „*nem érzelmi energia, hanem világos kifejezés*” az alapkövetelmény e nyelveknél (408. o.). „*A szív hangsúlyát az erős artikuláció váltja fel*”, *clare et distincte* kell beszélni, a kartezianizmus klimatikusan determinált. A szerelmi vallomás félhomályra, a segélykérés világosságra vágyik – a csábító csacsog vagy dalol, a kooperálni kívánó észokokkal érvel. Vagy fenyeget, ha konkurenciát érzlel. „*Ekképpen az északi nyelvekben természetesnek tűnnek a harag és a fenyegetés hangjai, melyeket mindig kemény artikuláció kísér, ami csak még durvábbá és zordabbá teszi ezeket.*” (Uo.) A gesztusnyelvből és az érzetnyelvből kinövő „*déli nyelvek élénkek, szép hangzásúak, jól hangsúlyozhatóak, ékesszólóak, ám gyakran homályosak a bennük duzzadó energia miatt, észak nyelvei durvák, süketek, jól artikulálhatóak, monotonok és világosak*”. (409. o.) Valamennyi modern nyelv ez utóbbiak leszármazottja: a modern ipari civilizációnak a világosság, a racionális kooperáció nyelve felel meg. „*A francia, az angol, a német az egymásnak kölcsönösen segítő magánemberek nyelve, akik egymás között hidegvérrel okoskodnak vagy az egymás ellen kikelő dühös emberek nyelve, akik fenyegetőznek.*” Érzelmeket immár csak Kelet szerájainak nyelvében találhatunk, az arab vagy a perzsa költészetben: ez a boldog semmittevésben élő, a női bájakon kívül semmivel sem törődő ember nyelve. Az európai nyelvek ezzel ellentétben „*többet érnek írva, mint élőszóban*”, mivel nem akarnak az életről és az élő érzelmekről szólni. A keleti bölcsességek viszont csak az élőbeszédben hatnak igazán – értelmükhöz szervesen hozzátartozik a hanglejtés, a mimika, a gesztus: „*Ha a keleti szellemet a könyveik alapján akarnánk megítélni, az olyan lenne, mintha egy ember képmását a holttestéről festenénk meg.*” Amit a felvilágosult filozófus – például Voltaire – Mohamedben a fanatizmus kvintesszenciájaként ítél el, az csupán a racionális reflexió, a hideg haszonmaximalizáció nyugati civilizációjának értetlenségét bizonyítja a szenvedélyes elkötelezettség – legyen az asszony vagy Isten iránt – keleti kultúrájával szemben.

Az ESSAI, mint a bevezetőben említettem, a francia zenéről, illetve az olasz operáról szóló vita záróakkordjának készült, végső válaszként Rameau Rousseau-nak visszavágni vágyó cikkeire. A meleg melódiák és a hideg harmónia világának manicheus képével, melyben a nyelvfejlődéstől a szerelmi kultúra hanyatlásáig minden azt igazolja,

hogy Észak gazdaságilag dinamikus, ám a kattogó mássalhangzók zeneietlen nyelvéhez kötődő civilizációja alkatilag képtelen igazi, a magánhangzók dominanciájában is megnyilvánuló művészetet, kiváltképp zeneművet alkotni. A magánhangzók szonettjét a nyelvtanudósok fád fejtegetései váltották fel, a természeti népek természetes érzelmeit kifejező lágy melódiát a matematikailag modellált harmónia halott tökéletessége. „Íme miként vált el fokozatosan az ének a beszédől, melyből ered, íme a zenei harmónia miként felejtette el az énekhang dallamosságát, s végül, hogy a vibrációk összhangjának pusztán fizikai effektusára korlátoztatva, a zenét miként fosztották meg morális hatásaitól, melyekkel akkor bírt, midőn kétszeresen is a természet hangja volt.” (427. o.)

Ám ekkor Rousseau-t már kevésbé érdekelték a pusztán esztétikai effektusok – erre az időszakra emlékezve írta a VALLOMÁSOK-ban: „láttam, hogy minden a politikában gyökereszik”. A nyelv és a zenei hangzás – a kortárs filozófusok által fejlődésként felfogott – esztétikai degradációja csupán tünete a morál, mindenekelőtt a közéleti erkölcs hanyatlásának. A régi republikák a szónoki nyelv meggyőző erejére támaszkodtak, a modern monarchiák a pusztá önkényre. „A nyelvek természetszerűleg követik az emberi szükségletek alakulását: együtt változnak, romlanak vagy javulnak ezekkel a szükségletekkel. Mire szolgálna manapság, hogy a közhatalom a meggyőzés eszközehez folyamodjék? Nincs szükség nagy szónoki művészetre ahhoz, hogy kijelentse: nekem így tartja kedvem. Mi marad hát az összegyűlt népek a nyilvános beszédből? A prédikációk.” Ezek azonban nem a nép nyelvén szólnak: a néphez szóló nyelv éppoly fölöslegessé vált a modern államokban, mint a politikai szónoklat. „A társadalmak elérték végső formájukat: nem lehet bennük semmiféle változást elérni, hacsak nem ágyúkkal vagy pénzzel. A hatalomnak nincsen más mondanivalója a népek, mint az, hogy adjál pénzt, s ezt elég megmondani az utcasarkokon kiragasztott plakátokkal és a házaikat feltűrő katonákkal; ehhez nem kell népgyűlés, ellenkezőleg, az kell, hogy az alattvalókat elszigeteljük egymástól: ez a modern politika első számú maximája.” (428. o.) És ekkor megváltozik Rousseau nyelvtipológiai értékítélete, melyet a muzikalitás és a melodikusság szempontja a Dél javára döntött el. A szabadság nyelve érvel is, nemcsak az érzelmekhez, az értelemhez is szól: a hangsúly, a harmónia egyaránt a (köz)érthe-tőséget szolgálja, s a szerájok szerelmi duruzsolása, bármily dallamos is, többé nem paradigmatis. „Vannak a szabadság számára kedvező nyelvek: ezek a harsány, harmonikus, zengő hangzású nyelvek, melyeket messziről is világosan meg lehet érteni. A mi nyelvünk a dívánok döngicsélésének felel meg... Bizony mondom, hogy minden nyelv, amelyen nem lehet egy népgyűlésen érthetően beszélni, szolganyelv, s lehetetlen, hogy szabad maradjon az a nép, amelyhez szorgaszellemű nyelven szólnak.” (429. o.)

Kétségtől Rousseau szívéhez közelebb áll a „források kristálytiszta vize mellett kigyúló szerelmi láng”, a tűz és a víz érzetnyelve és az abból kinövő emotív közösségek – nagycsaládok-törzsek-etnokulturális egységek – világa, ám midőn „a politikai intézmények” természetéről szól, maga is a matematikailag megragadható érdeknyelv elemeivel él, a konvenció, a kiszámíthatóság, a világos és meghatározott fogalmak sémáját használja. Legalábbis A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-ben. Ám akár a „szeress!” szóból kiteljesedő kultúr-nemzet-konceptióról van szó, akár a „segíts!” kooperációkényszer kifejező közösségeiről, a lényeg az, hogy az egyes ember és az emberi nem között olyan megkerülhetetlen közvetítő-közösségi entitás alakuljon ki, mely átveszi az individuális moralitás természetes autonómiájának a szerepkörét, és helyettesíti – s ezzel kizárja – az „általános emberi” sztoikus-keresztény-humanista természetjogi moralitását. Condorcet történelemfilozófiája és nyelvelmélete, antropológiája és politikai filozófiája némi leegyszerűsítéssel e koncepció ellentéte: az emberi természet – legalábbis diszpozícióit

tekintve – kialakulása óta ugyanazon változatlan és változtathatatlan attribútumokkal bír (racionalitás, szabadság, elidegeníthetetlen természetes jogok), a világtörténelem az Ész és a Szabadság birodalma felé való töretlen fejlődése (ami ha megtörik, akkor is tudatos tevékenység terméke e törés). Minden emberi tevékenység ideáltípusa az egyre tökéletesebb racionális kontroll kialakulása – érzelmeink, érdekeink harmóniába hozásának is ez a titka. Minden, az embert az emberi nemtől elválasztó közösség akkor és csak akkor elfogadható, ha a racionalitás és a szabadság kiteljesedése érdekében hozták létre – mint például az akadémiák és az egyetemek, a demokratikus parlamentek. Minden, ami az egyes ember alávetettségét, érzelmi kiszolgáltatottságát növeli, és akadályozza az „általános emberi” szinttel való szabad kapcsolattartásban – mint például a történelmi egyházak és az elzárkózó, előítéletes nemzetállamok – az elpusztítandó gyalázatos kategóriájába kerül. Persze Condorcet ultraliberális meggyőződése szerint – mely „*az emberi jogok ellenségei számára is biztosítani kívánja az emberi jogok teljességének élvezetét*” – ez a kiiktatás is a szabad és racionális választás, a meggyőzés, a logikai érvek egyedüli erődemonstrációja révén leszen végbemenendő. Az EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE,* melyet a terror évében ama forradalmártársai elől bujkálva írt, akik a racionális argumentáció helyett a meggyőzés hatékonyabb eszközének vélték a guillotine gondolkodás nélküli használatát, jórészt jövő időben íródott. Az egész világtörténelem amaz uchronisztikus X. korszakot hivatott előkészíteni, melyben a nemzetek közötti előítéletek éppúgy eltűnnek, mint az osztályok közötti (túlzó) materiális és műveltségbeli különbségek, melyben a nők és a zsidók teljes politikai emancipációja éppoly magától értetődő tény, mint a születésszabályozás, valamint a vallásválasztás szabadsága. Ahol a nemzetek fölötti mesterséges-matematikai nyelv – legalábbis a tudomány világában – már megalkotásánál fogva kizárja a téveszmék megszületését és továbbélését, az emberi kiszolgáltatottság feltételeit megteremtő és megőrző kiváltságok létét, sőt pusztá lehetőségét.

A görögségnek, kiváltképp a görög filozófiának meghatározó szerepe van a szabad racionalitás európai kultúrájának kialakulásában. A görög paradigmaváltás lényege Condorcet szerint, hogy először ebben a kultúrkörben született meg az az eszme, hogy egy állítás, egy nézet igazsága nem attól függ, *ki* mondja, hanem hogy milyen érveket tud felhozni álláspontja alátámasztására. A „bizonyítási kényszer” ezen éthoszának fontos eleme a filozófiai (és tudományos) nyelv fogalmi egyértelműségének és tiszta szabálykövető szerkezetének kialakulása. „*Minden helyes filozófia egyik legfőbb kiindulópontja az, hogy az egyes tudományok számára olyan pontos és szabatos nyelvet alakít ki, amelyben minden szó egy bizonyos jól meghatározott, pontosan körülírt fogalmat fejez ki, hogy ily módon lehetséges legyen alapos elemzés útján jól meghatározni, pontosan leírni a fogalmakat.*” (IV. korszak, Az EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. 102. o.) Persze a szofisták a maguk álvitáival igyekeztek elhomályosítani a filozófiai nyelv tiszta analitikus szerkezetét, ám az irracionális igazí ellentámadását már ekkor a filozófusokat istentagadással vádoló papok képviselték, akik sajnálták előjogaik elvesztését, és az egyiptomi papi kaszt kiváltságos státusának elnyerése érdekében egy ezoterikus-misztikus nyelv kialakításán fáradoztak, mely mind a köznyelvtől, mind a tudományok tiszta beszédétől elválasztaná az államilag is támogatott kiváltságos kultusz nyelvét. A görög társadalom alapvetően demokratikus szerkezete – mely a racionális bizonyítás kényszere alól senkit sem mentesít, s az érvek tekintetében mindenkit egyenlőnek tekint – kizárta a sö-

* Condorcet: Az EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. Ford. Pődör László. Gondolat, 1986.

tétség ellentámadásának sikerét, még ha Szókratész és a püthagoreusok iskolája áldozatául esett is ennek az offenzívának. A rómaiak vallása már inkább „nemzeti jellegű volt” (129. o.), s ez Condorcet szemében a két legveszedelmesebb előítélet szentségtelen szövetségét jelenti. Ám a filozófia nyelve (a görög) és a racionális jogi szabályozás nyelve (a latin) nem tette lehetővé a teljes elsötétítést. A birodalmi szemlélet – azaz különböző etnikumú, nyelvű, vallású közösségek egyazon politikai hatalom alatti egyesítése – nem feltétlenül negatív, amennyiben a civilizáció magasabb fokán álló diktálja az együttélés normáit (NB. a XIX. században a legliberálisabb angol gondolkodók – Macaulay és J. S. Mill – is úgy vélték, hogy a brit birodalomnak vannak és lehetnek tényleges civilizatórikus missziói Indiában vagy az afrikai gyarmatokon). „*Ilyen rengeteg nép egyesítése egy uralom alatt, továbbá a birodalmon osztozkodó két nyelv elterjedése, amelyet egyformán jól tudott minden tanult ember, olyan együttesen ható okok voltak, amelyeknek kétségkívül azt kellett eredményezniök, hogy a felvilágosultság egyenletesebben terjedjen el egyre nagyobb területen.*” (128. o.)

A kereszténység humanizáló hatásait – az egyetemes testvériség eszméjének elterjedése, a „*megaláztatott és megszorítottak*” vallási vigasza – Condorcet szemében szinte teljesen megsemmisíti a szellemi elszegényedés, az intolerancia és az egyház világi uralmának kárhozatos következménye. A latin, mely a Római Birodalomban a racionális adminisztráció nyelve volt, a „sötét” középkorban a papi ámítás misztifikációjának eszköze lett. A filozófia a teológia szolgátlánya: egyedül az analízis módszerében volt némi haladás. Így a skolasztika is hozzájárult a logika nyelvének és a nyelv elemzésének fejlődéséhez. „*A skolasztika nem vezetett el ugyan az igazság felismeréséhez, sőt még a róla való vitatkozásra vagy bizonyítékainak helyes megítélésére sem volt alkalmas, de arra igen, hogy csiszolja, élesítse a szellemet; s a finom megkülönböztetések iránti érzék, annak szükségessége, hogy egyre tovább bontsák a gondolataikat, megragadják apró árnyalataikat, új szavakkal fejezzék ki őket, ez az egész eszköztár, amelynek segítségével zavarba lehetett hozni a vitázó ellenfelet, volt a kezdete annak a filozófiai analízisnek, amely azóta is haladásunk termékeny forrása lett.*” (157. o.)

A katolikus egyház szellemi monopóliuma elleni harcban mind elvéreztek az eretnekmozgalmak, amíg egy technikai találmány, a könyvnyomtatás nem tette lehetővé a szabad – vagy legalábbis alternatív – gondolat teljes elfojtását. Az eretnek eszmét ugyanis az azt hirdető eretnek megégetésével könnyű volt kiiktatni, ám Luther Márton kinyomtatott manifesztációjának minden példányát megsemmisíteni már fizikai lehetetlenség. Ezért diadalmaskodhatott a reformáció, melynek elterjedését a nyomtatás mellett a nemzeti nyelvekkel való összefonódása is segítette: itt a népnyelv nem a nemzeti elzárkózás, hanem a latin misztériumjátékok homályába burkolózó papi privilégiumok elleni harc eszköze. A könyvnyomtatás a sajtószabadság vívmányát is visszavonhatatlanná tette: az egyszer kinyomtatott szabad gondolat mindörökké megmarad, amíg egyetlen példány is túléli az üldözést. (Megjegyzendő, hogy az ENCIKLÓPÉDIA hatalmas vállalkozását is együtt motiválta ez az egyszerre kultúrpszichista és optimista meggyőződés: egyrészt félelem attól, hogy az európai civilizáció mindig fenyegetheti valamely barbár invázió, mely minden vívmányát megsemmisítheti, másrészt az a meggyőződés, hogy ha e vívmányokat összefoglaló könyvből egyetlen példány is fennmarad, az elért eredmények nem vesznek el az emberiség számára.) „*A tudásnak azt a fajtáját, amelyhez csendben és magábavonultan minden ember hozzájuthat a könyvek révén, nem lehet egyetemesen megrontani: elégséges, ha létezik egy olyan szabad zug a földön, ahol a sajtó rábízhatja nyomtatványaira*” – írja Condorcet. (VIII. kor-

szak, A KÖNYVNYOMTATÁS FELTALÁLÁSÁTÓL ADDIG A SZÁZADIG, AMELYBEN A TUDOMÁNYOK ÉS A FILOZÓFIA LERÁZTÁK MAGUKRÓL A TEKINTÉLY IGÁJÁT. 165. o.) Láttuk, hogy Rousseau-nál már az írás – kiváltképp a betűírás – is visszavonhatatlan hanyatlást jelentett a nyelv eredeti, energikus – és elidegenedésmentes – kommunikatív képességében, ám igazi értékrendbeli ellentétességét az enciklopédistákkal a könyvnyomtatás értékelésében fedhetjük fel. A JAVÍTOTT-E AZ ERKÖLCSÖKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK ÚJRAÉLEDESE? című első értekezése a modernitás legkárhózatosabb találmányának tartja a könyvnyomtatást, mely végképp megpecsételi a hagyományos – hazafias és vallási – erkölcsök sorsát, kitévén őket a filozófiai kétely és a hedonista materializmus bomlasztó hatásának: „*Leukipposz és Démokritosz istentelen művei eltűntek velük együtt. Akkor még nem találták fel, hogyan lehet örökkévalóvá tenni az emberi szellem hóbortjait. Ellenben hála a nyomdai betűknek és fölhasználásuknak, a Hobbesok és Spinozák veszedelmes álmodozásai fennmaradnak. Fel hát, híres irományok, ti nyers és faragatlan atyáink számára elérhetetlenek, induljatok utódainkhoz ama még veszedelmesebb művekkel együtt, melyekből századunk erkölcs-eimék romlottsága árad, s vigyétek el a jövőendő századokhoz a tudományok és művészetek haladásának és hasznának hű történetét.*”*

Nos, ha nem is Hobbes, de Locke eszméinek elterjedése Condorcet szerint is visszafordíthatatlan folyamatot indított el Európa és Amerika fejlődésében: az emberek felfedezték, hogy egyetemes és elidegeníthetetlen jogaik vannak... Pontosabban, ha ezek a jogok olyan „ontológiai” státussal bírnak, mint a tradicionális természetjog *quod semper ubique et ab omnibus*, azaz mindig, mindenütt és mindenkire egyaránt érvényes normái, akkor Locke feladata ugyanaz volt, mint a gravitációt felfedező Newtoné: egy természeti törvényt kell kísérletileg igazolni. Ám tudjuk, hogy elidegeníthetetlen természetes jogaink a történelem folyamán állandóan el voltak idegenítve, tehát felfedezésük nem éppen triviális feladat, mivel a történelmi társadalmakban kísérletileg kimutathatatlanok. Rousseau historizmusa épp ezt a végállapotot diagnosztizálta, midőn „*mindnyájan a semmivel lettünk egyenlővé*”, ahogy AZ EGYENLŐTLENSÉG EREDETE végaszavában olvashatjuk, avagy „*mindenütt láncokban van*” az ember, miként A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS nyitómondata hirdeti. Ezt a múltat kell „*végképp eltörölni*”, nemcsak új törvényeket, de ezek befogadására alkalmas polgárokat kell létrehozni, „*az emberi természet mintegy újratereíteni*”, ahogy A TÖRVÉNYHOZÓRÓL szóló fejezet fogalmaz. Condorcetnél kizárt mind a „*tökéletes bűnösség korszaka*” (Fichte) mint kiindulópont, azaz az ember eredendő szabadságának és racionalitásának végletes elvesztése-megromlása, mind az áteredő bűn kiirtására hivatott törvényhozó invokációja. A bennünk meglévő szabadságtudatot csak mi magunk hozhatjuk explicit formára, az elidegeníthetetlen emberi jogok deklarálása éppúgy visszavonhatatlanná teszi e jogok elidegeníthetlenségét, mint Descartes módszeres kételye a tekintélyelvű filozofálás végét. (A IX. korszak DESCARTES-TÓL A FRANCIA KÖZTÁRSASÁG MEGALKULÁSÁIG tart.) A francia köztársaság alkotmánya, mely nem más, mint az emberi jogok egyetemes nyilatkozata, kiragadta szabadságjogainkat a természetjog homályos-íratlan világából, és az írott jog, valamint a felvilágosodás filozófiája egyértelmű világába emelte. Ahogy a francia nyelv univerzalitása sem egy nemzet kultúrfölényének, hanem a filozófiai felvilágosodás és az egyetemes emberszeretet letéteményesének diadala: „*Követni fogjuk a filozófia előrenyomulását Európa különböző országaiban, ahol a kormányok és papok közös inkvizíciós módszerei képtelennek bizonyultak megakadályozni, hogy az úgyszólván egyetemessé vált francia*

* J.-J. Rousseau: ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK. Ford. Kis János. Magyar Helikon, 1978.

nyelv nyomában a felvilágosodás mindenütt elterjedjen.” (203. o.) Elsőként a filozófiai humanizmus törte át a nemzeti korlátokat (igaz, túlnyomórészt francia nyelven): „A különböző nemzetek filozófusai, akik elmékedéseikben országra, fajra vagy vallási hovatartozásra való tekintet nélkül foglalkoztak az egész emberiség érdekeivel, spekulatív véleményeik különbözősége ellenére is erősen összetartó csatasort alkottak minden tévedés, a tirannizmus minden formája ellen. Az általános emberszeretet eszméje hevítette őket, küzdöttek az igazságtalanság ellen még akkor is, ha saját hazájukat nem is érintette, sőt harcoltak ellene akkor is, amikor éppen az ő hazájuk bizonyult benne bűnösnek más népekkel szemben...” (206. o.)

Mégis megnyugtatóbb lenne, ha ezek az egyetemes emberszeretetet hirdető eszmék nem egy nemzeti nyelvhez kötődnének, az emberi jogok nyilatkozata nem egy-két (az amerikai és a francia) nemzet alkotmányában inkorporálódna, hanem tudományos, sőt *more mathematico* bizonyítható igazságként lehetne prezentálni ezeket az elnyomóknak és az elnyomottaknak egyaránt. Tehát olyan nyelven kell megfogalmazni és deklarálni az emberi jogokat, mely nyelv mindenki számára – ahogy az amerikai FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT fogalmaz – „self-evident”, nyilvánvaló igazságot tesz közkinccsé. „Miközben bemutatjuk az algebra nyelvének, az egyetlen létező valóban egzakt, valóban analitikus nyelvnek a kialakulását és elveit, az algebra technikai eljárásmodjainak a természetét, és összehasonlítjuk őket az emberi értelem természetes műveleteivel, be fogjuk bizonyítani, hogy jöllehet ez a módszer önmagában csupán a mennyiségek tudományának speciális eszköze, mégis megragadhatók benne egy minden fogalomkapcsolatra alkalmazható egyetemes eszköz elvei.” (214. o.)

Először persze a természettudományokat lehet és kell újraírni a matematika nyelvén. A mechanika már Galilei óta ezzel kísérletezik, Priestley és Lavoisier munkásságának – kiváltképp a vegyjelek feltalálásának következményeként immár a kémia is a deduktív-demonstratív tudományok sorába lépett; a matematizált nyelvnek hála nemcsak a kísérleti eredmények elemzése, hanem azok előre látása is lehetővé vált.

Míg a kémia nyelvének matematizálása mártírtársa, a szintén a jakobinus diktátúra áldozatává vált Lavoisier tudósi teljesítménye, addig a társadalomtudományok (maga a terminus is Condorcet „találmánya”) terén az utolsó enciklopédista vitte végbe a kvantifikációnak a korban korántsem triviális teljesítményét. Már Turgot tanítványaként írt közgazdasági tárgyú ENCIKLÓPÉDIA-cikkei is a matematikai modellezés forradalmi újításával tűntek ki. A forradalom napjaiban fejlesztette ki a statisztika és a valószínűség-számítás (melynek matematikusként a korban legkiválóbb képviselője volt) összekapcsolásán alapuló tanulmányait, melyek egyrészt a beteg- és öregségi biztosítások számításait szolgálták, másrészt – s ez bősítette fel leginkább Rousseau legnagyobb tanítványát, Robespierre-t – a szavazatmegoszlást modellálták (ESSAI SUR L'APPLICATION DE L'ANALYSE DES PROBABILITÉS DES DÉCISIONS RENDUES À LA PLURALITÉ DES VOIX).

Ahol a választói magatartások előre látása a valószínűség-számításon s nem az erkölcsi intuíció fenségén alapszik, ott a szónoki művészet, Rousseau tipológiájában „a szabadság nyelve” kitüntetett faktora, nem lehet kritikátlan lelkesedés tárgya. Mindenütt a racionális reflexiónak, még a közéleti lelkesültség által sem megvesztegethető kritikai attitűdnek kell kontrollálnia tetteinket: a kiváló szónok éppúgy lehet népbuító demagóg, mint a mágusok vagy Mohamed, az egyiptomi papok vagy a római pápa. „Az ékesszólás azonban, amelyet az emberi tekintély előtti meghajlás, a régi dolgok tisztelete már-már arra látszott kárhözhatni, hogy védelmezője legyen a kártékony előítéleteknek, éppen ellenkezőleg, a természettudományoktól és a filozófiától kapott egészségesebb kritika fáklyájával kezében segített szertefoszlani őket. Immár képes volt rá, hogy mérlegelje a tekintélyek súlyát, összehasonlít

sa őket egymással, s a vég az lett, hogy sikerült neki az Ész ítélőszéke elé állítani őket.” (233. o.) Szegény Condorcet csapnivaló szónoknak bizonyult a Konvent kíméletlen arénájában: észérvekkel próbált szembeszállni a forradalmi fanatizmussal, az emberi jogok elszánt védelmezője volt akkor is, midőn minden oldal a haza, a köztársaság elárulásaként értékelte „a forradalom ellenségei” (a király, a papok, az emigránsok) emberi jogai elidegeníthetetlenségének hangoztatását.

A Legfőbb Lény létének Robespierre általi Konvent-dekrétummá tételét „a régi Egyiptom papkirályainak hókuszpókuszi”-hoz hasonlító Condorcet meggyőződése, hogy nyelvében él a szabadság: ha egyszer angol és francia nyelven deklarálták az emberi jogokat, ezt a kinyilatkoztatást többé nem lehet meg nem történtté tenni. „Meg fogjuk mutatni, hogy a filozófia elvei, a szabadság nagy eszméi, az ember igazi jogainak és valóságos érdekeinek ismerete immár túl sok nemzet körében elterjedtek, és túlságosan sok felvilágosult ember véleményét irányítják ahhoz, hogy tartani kelljen újabb feledésbe merüléseiktől. És miért is kellene ettől tartanunk, mikor azt látjuk, hogy a két legjobban elterjedt nyelv egyúttal ama két népé, amelyik a legteljesebb szabadságot élvezi, a legjobban megismerte a szabadság alapelveit, s ennél fogva semmiféle zsarnoki szövetség, semmiféle elképzelhető politikai cselszövés nem akadályozhatja meg többé, hogy e két nyelven fenn legyen védelmezni az ész és a szabadság jogait.” (234. o.) Míg Rousseau szerint a modern történelem legtragikusabb fejleménye, hogy „nincsenek többé angolok és franciák, németek és oroszok, csak európaiak vannak” – ahogy A LENGYEL KORMÁNYZATRÓL VALÓ ELMÉLKEDÉSEI-ben fogalmazott –, addig Condorcet szemében e nemzeti előítéleteken (szükség szerint beleértve a nemzeti nyelv korlátait is) felülemelkedni képes európaiság (még inkább világpolgári szemlélet) jelenti az egyetemes emberi jogok és a személyes szabadság megőrzésének legfőbb garanciáját. „Es ekkor majd egy-egy ország lakói között, mivel nem különböznek egymástól aszerint, hogy durvább vagy kifinomultabb nyelvet beszélnek, s mivel egyformán képesek lesznek rá, hogy kizárólag saját ismereteik segítségével kormányozzák magukat... valóságos egyenlőség fog uralkodni, hiszen sem a tudás, sem a tehetségek közötti különbség nem emelhet korlátokat az egymással érzelmeik, eszméik és nyelvük segítségével szót érteni képes emberek közé...” (249. o.) Azaz „minden ember testvér lézen”, ám akkor és csak akkor, ha az egyetemes emberi jogok és az egyes ember elidegeníthetetlen erkölcsi méltósága euro-atlanti nyelve egyetemes emberi nyelv lesz, vagyis az egyes nemzeti nyelvek – ha egyáltalán megmaradnak mint a helyi hagyományok színes, de nem számottevő elemei – ugyanazt az alkotmányjogi, közgazdasági és etikai paradigmát követik, mint a XVIII. századvég még kiváltságosnak számító „szabadságnyelvei”, az angol és a francia. „Egy jó törvénynek a világ minden táján jónak kell lennie, ahogy egy helyes osztás eredménye sem más Európában vagy Amerikában, Ázsiában vagy Afrikában” – írta Montesquieu A TÖRVÉNYEK SZELLEME című műve földrajzi relativizmusát bírálván. Ma sem nagyon tudtunk túlhaladni a Condorcet korabeli dilemmán: mi joga követelhetjük meg a táliboktól a mi – Locke-on és Jeffersonon, Condorcet-n és Constant-on alapuló – vallási toleranciaeszményünk tiszteletben tartását, ha egyszer liberálisként „multi-kultik” vagyunk?

Condorcet számára ez a kérdés nem kérdés: az emberi jogok feltétlen primátusát vallotta a nemzeti szuverenitással szemben. A kérdés már csak az, hogy Rousseau hírhedett „szabadságra kényszerítési” formuláját, melyet az individuuum vs. a társadalom egésze vonatkozásában fogalmazott meg, nem viszi-e át ezzel az államok közötti relációba, ahol is „szabadságra kényszeríthet” egy-egy állam(szövetség) az emberi jogok tisztelete nevében más nemzetállamokat, melyek megsértik polgáraik szabadságjogait... Nem véletlen, hogy Condorcet az emberi jogok egyetemességéből adódó alkot-

mányjogi univerzalizmusról csupán (Kanttal szólva) a posztulátumok szintjén beszél, míg egy matematikai-logikai kalkulus kidolgozásában igencsak úttörő szerepet vállal, s már csak egy komputer kell ahhoz, hogy valóra váltsa a filozófus számítás- és mnemotechnikai álmait. „Az emberi agy ereje, valóságos terjedelme továbbra is ugyanaz marad, de a felhasználható eszközök időközben megsokszorozódnak és tökéletesebbek lesznek, a fogalmakat rögzítő és meghatározó nyelv nagyobb pontosságra, nagyobb általánosítóképességre tesz szert...” (252. o.) A pontos általánosításoknak kézenfekvő eszköze a matematika nyelvének alkalmazása: Condorcet – Leibniz nyomán – igen határozott elképzelésekkel bírt egy egyetemes, matematizált, természettudományos paradigma kidolgozásáról (még akkor is, ha saját szimbólumrendszere már a kortársak számára is kezelhetetlennek bizonyult). „Van egy másfajta, ennél nem kevésbé fontos fejlődése is a matematikai tudományoknak, mégpedig az egyelőre igen homályos és bizonytalan tudományos nyelvek tökéletesítése. Nos, a tudományok épp matematikai nyelvük tökéletesedésének köszönhetően válnak majd igazán népszerűvé és elterjedtté.” (258. o.) Az elterjedést leginkább a nemzeti nyelvtől való elszakadás, az azon való túllépés garantálja: a matematikai logika nyelvén a világ minden tudósa azonnal értesül az új felfedezésekről, s ezek nemzetközi megértésének sincs többé akadálya. A találmányok ipari alkalmazása – melyet az egyetemes nyelvnek hála többé nem lehet államtitokként kezelni – megteremti az emberi jogok anyagi alapját, az általános jólétet: „Végül, a hibátlan elméletre támaszkodó hasznos ipari tevékenységek vagy a politikai filozófia igazságaira építő helyes jogszabályozás fejlődése nyomán keletkező jólét nem teszi-e hajlamosabbá az embereket az emberségesebb viselkedésre, a jótékonykodásra és az igazságosságra?” (260. o.)

Felmerül azonban egy ellentetés az egyetemes nyelv vonatkozásában, melyet maga Condorcet fogalmazott meg – igaz, nem a X. korszak uchroniájában, hanem a középkori latin kapcsán: a nemzeti nyelvek használata *anno* éppen a vallási vélemények pluralitásának és a természettudományos ismeretek elterjedésének-népszerűsítésének bázisa volt. Ám az egyetemes nyelv teljesen konvencionális: tehát a természetes nyelvekkel ellentétben nem ismeri a kivételek, a rendhagyó ragozások szinte elsajátíthatatlan bonyolultságát. Teljes egészében az ember (racionális) természetének megfelelően alakították ki, tehát feltehető, hogy minden gondolkodó lény könnyedén elsajátítja a saját gondolkodási mechanizmusát megfogalmazó szabályait. „Egyetemes nyelvnek olyan nyelvet nevezünk, amely jelekkel fejez ki valóságos tárgyakat, valamint olyan egyszerű és pontosan meghatározott fogalmak együttesét, melyek minden ember értelmében azonosak, vagy azonos módon alakulhatnak ki, és végül e fogalmak általános kapcsolatait, az egyes tudományágakra jellemző logikai műveleteket, továbbá technikai eljárásokat.” (265. o.) Ezzel eliesik az az ellentetés, mely az egyes nemzeti nyelvek „elhanyagolásából”, mellőzéséből adódna: az algebrai jelekhez hasonlatos szimbólumok senki nemzeti érzékenységét sem sérthetik. Ám mi különbözteti meg a tudományok univerzális, szimbolikus-logikai nyelvét a keleti paptudósok obskúrus jelbeszédétől vagy a középkori szerzetesek konyhalatinjától? Az, hogy a közoktatás éppoly egyetemes létszen, mint az alkotmányjogilag rögzített szabadság és egyenlőség: a világ minden pontján ugyanazon karteziánus *clare et distincte* fogalmakon alapuló szimbólumrendszert tanulják az iskolákban, Párizsban és Pekingben minden iskolás gyermek tudja, hogy szabadnak és egyenlő jogúnak született, valamint hogy csak azt higgye el, amit matematikai-logikai bizonyossággal tárnak elé. „Egy ilyen nyelv nem von maga után olyan nehézségeket, mint a köznyelvtől különböző tudományos szaknyelv. Már említettük, hogy az ilyen tudományos szaknyelv szükségszerűen két egyenlőtlen osztályra osztaná a társadalmakat: azokéra, akik e nyelv ismeretében

rendelkeznek minden tudomány kulcsával, s a többiekére, akik ezt nem tudták elsajátítani... Ezzel szemben az emberek az egyetemes nyelvet a tudománnyal együtt tanulnák meg, úgy, ahogy az az algebra nyelvvel történik, a jelet a tárggyal, a fogalmat a jelzett művelettel egy időben ismernek meg.” (266. o.) Egy-egy ilyen jel mögött az egész emberiség konszenzusa áll; az, hogy a politikai és morális tudományokban nehezebbnek tűnik az egységes jelrendszer bevezetése, csupán azt jelzi, hogy itt még messzebb vagyunk az egész emberi nem egyetértésétől: „egyéb tudományágakra való kiterjesztésének legvalóságosabb akadályát az a kissé megalázó tény jelenti, hogy kénytelenek lennénk beismerni, milyen kevés az olyan pontos és világos eszménk, jól meghatározott fogalmunk, melyben mindenki megegyezik”. (Uo.)

Am gondoljunk bele egy pillanatra abba a lehetőségbe, hogy morális és politikai eszméink is matematikailag-logikailag bizonyítható apodiktikus igazságokon alapulnak, miként azt Condorcet karteziánus álmodozásai sugallják! Nem lenne-e ekkor igaz a Comte kíméletlen pozitívizmusának, mely szerint „ha a fizikában és a kémiában nincs szükség gondolatszabadságra, akkor miért kellene megengednünk a morál vagy a politika területén”? Azaz a klasszikus liberalizmus két alapposztulátuma, jelesül a racionális bizonyíthatóság, a csak észérveket elfogadó argumentációs etikett, valamint az egyes ember igazságát akár az egész emberiség ellenében (J. S. Mill) is védő pozíció alig könnyebben egyeztethető össze, mint a multikulturalitás különbözőségének tiszteletben tartását és az emberi jogok tiszteletének egyetemességét egyszerre feltételező liberális credo. Nem nagyon vigasztaló, de ez is van olyan feloldhatatlan antinómia, mint Jean-Jacques Rousseau két ideáljának ellentéte, jelesül a magánhangzók és melódia világának érzületközösségéé, illetve a társadalmi szerződés konvencionális harmóniájáé, mely „az emberi természet teljes átalakításán” alapul.

Térey János

A NIBELUNG-LAKÓPARK

Hangpróbája ez a három dalbetét egy lehetséges drámai költeménynek. A mű alapjául Richard Wagner *AZ ISTENEK ALKONYA* című zenedrámájának szövegkönyve szolgál, tágabb értelemben pedig a *NIBELUNG-ÉNEK* – Wagner által is újraírt – „apokalipszisztörténete”. Siegfried, Brünnhilde, Hagen és társaik a fogyasztói társadalom színpalai között bukkannak föl újra, a mostanában rendkívül baljósan csengő globalizáció korszakában – mint a piac, a média és a kortárs kultúra dignitásai; a sors aranyfonalát szövő Nornákat egy hírtelevízió stúdiójában találjuk, a Rajna-part áldozati oltárkövei pedig rusztikus dísz tárgyak a mesterséges sziklakertben...

T. J.